

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА ОЗНАКИ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ І ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

ЄРМАКОВА Ганна Станіславівна - кандидат філософських наук Київського національного Університету імені Тараса Шевченка

УДК 340

Представленная статья посвящена анализу особенностей советской модели государственно-церковных и правовых отношений, с описанием путей совершенствования концептуальных основ в этой сфере и предоставлением выводов из исторического опыта по формированию моделей отношений государства и церкви в Украине. В итоге сделан вывод, что советская власть осуществляла особую государственную политику в отношении религии и церкви, цель которой заключалась в построении безрелигиозного общества, чему способствовало законодательное ограничение деятельности церкви и репрессии против нее, в частности, в виде запрета образовательных учреждений: церковно-приходских школ, духовных семинарий и академий, а также благотворительных организаций, религиозных организаций для детей, молодежи, женщин; религиозного обучения и религиозных изданий.

Ключові слова: держава, релігія, церква, законодавство, радянська влада, СРСР, право, правові відносини.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями

Становлення радянської влади характеризувалося відділенням церкви від держави з одночасним витісненням релігії від суспільних відносин. Це пов'язано із замінами на ідеологічному рівні, які передбачали виключне існування лише комуністичної ідеї з відсутністю будь-яких форм плюралізму, включаючи й віросповідання. Одночасно слід зазначи-

ти, що радянський період характеризується прийняттям цілої низки нормативних актів, які закріплювали вказані напрямки, деякі з яких і досі зберегли свою актуальність, зокрема, ті, що втілюють тенденції відмежування держави та церкви. У зв'язку з чим дослідження особливостей радянської моделі державно-церковних відносин та їх відповідного правового забезпечення є актуальним для сучасної наукової думки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які опирається автор, виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття

З'ясуванню стану релігії у радянський період присвячена достатньо велика кількість наукових праць політологів, істориків, філософів, соціологів тощо. Так, особливості відносин держави та релігії досліджено у доробках Е.Бистрицької, Л.А. Паніна, Л.В. Загребельної, О.А. Гура, Р.Л. Скакун, М.І.Одинцова, Я.М. Щапова, А. Колодного тощо. Проте аналізу особливостей радянської моделі державно-церковних і правових відносин у наукових колах не проведено, що також доводить необхідність представленою дослідження.

Формування цілей статті (постановка завдання)

Метою наукової статті є аналіз особливостей радянської моделі державно-цер-

ковних і правових відносин з окресленням шляхів удосконалення концептуального підґрунтя у цій сфері й наданням висновків з історичного досвіду щодо формування моделей відносин держави та церкви в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

На початку ХХ століття Російська Православна Церква перебувала в стані глибокої внутрішньої кризи, яка наростала впродовж двох попередніх століть. Впровадження синодальної системи з підпорядкуванням Церкви бюрократичному апарату позбавили її самостійного голосу в суспільстві, уподібнили приходського священника до поліцейського чиновника, який присягав служити світській владі, повідомляв про політичні настрої пастви тощо. Самодержавство відверто втручалось навіть у вивчення, богословські дискусії.

Напередодні революції 1905–1907 років Російська Православна Церква, безпосередньо вплетена в державні структури Російської імперії, користувалася всіма правами та привілеями державної релігії. Державний апарат потужністю правоохоронних органів забезпечував виявлення і припинення злочинів проти віри, перевагу православних над іновірцями та ін.

У різних колах православної церкви Лютнева революція 1917 року була сприйнята далеко не однозначно. Вищі церковні ієрархи, тісно пов'язані з царським режимом, боячись втратити власні привілеї, реагували на неї досить стримано з огляду на те, що революційні перетворення супроводжувались низкою антицерковних акцій.

Релігійна політика Тимчасового уряду відрізнялася певною специфікою. Своїми постановами «Про відміну віросповідних і національних обмежень» (20 березня 1917 року) і «Про свободу совісті» (14 липня 1917 року) він багато зробив для утвердження справжньої свободи віросповідань. Водночас, хоча в програмах усіх партій, які входили до складу уряду, було присутнє положення про поступове відділення Церкви

від держави, конкретних кроків у цьому напрямі зроблено не було. Придбавши певну фактичну самостійність, юридичної свободи Православна Церква не отримала.

Духовним ієрархам Церква уявлялася як самостійна сила, яка стоїть над державою. Подібні настрої знайшли своє віддзеркалення в документах Всеросійського з'їзду духовенства і мирян (1917 року), у яких, зокрема, зазначалося «Від народовладдя, якої б форми воно не набуло, чекаємо для християнської Православної Церкви оголошення і послідовного проведення свободи віросповідання й культу, так само надання всіх необхідних у правовому і матеріальному аспектах умов щодо здійснення її завдань, з визнанням православної християнської віри першою між іншими наявними в державі релігіями» [13, с. 83].

У період роботи Помісного Собору відбулася Жовтнева революція. Влада від Тимчасового уряду перейшла в руки рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, які проголосили головною метою руйнування колишнього суспільства. Церковне керівництво, тісно пов'язане з правлячими колами царської Росії, сприйняло загрозу руйнування суспільного устрою як пряму небезпеку і спробувало консолідувати сили Церкви, виробити незалежну від нової влади позицію.

20 січня 1918 року був прийнятий і 23 січня опублікований декрет РНК, який увійшов до історії під назвою «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Він заклав засади майбутнього безправного Становища Церкви, хоча містив і низку демократичних положень, серед них і про вільне сповідання будь-якої релігії. Проте в декреті проголошувалася заборона релігійним організаціям володіти власністю, вони позбавлялися права юридичної особи і оголошувалася націоналізація церковного майна. Ці обмеження були викликані насамперед політичними та ідеологічними міркуваннями. Але саме вони найбільше обтяжували реальне становище Церкви. Духівництво і віруючі, які хворобливо сприймали антирелігійну орієнтацію радянської влади, негативно зустріли зазначений закон.

Декрети нової влади поставили Церкву у вельми складне становище. З одного боку, вона ставала вільною від державної опіки і одержувала можливість сконцентрувати зусилля на задоволенні релігійних потреб віруючих. Оцінка подій тих років з позицій сучасних православних ієрархів є досить позитивною: «Звільнення Церкви від мирської діяльності усуває небезпеку її секуляризації і відкриває їй широкі можливості до здійснення своєї місії..., бо принагідно без сумніву досягається мета – особистий порятунок людини, наближення її до Бога» [11, с. 116].

Як і після Лютневої революції Церква мала об'єктивно, без емоцій вивчити ситуацію, що склалася, і вжити заходів, керованих не політичними амбіціями, а церковними канонами й насамперед:

- визнати за державою належне їй право законодавства, управління і переслідування за порушення встановлених законів;
- виховувати у християн думку про необхідність сплати світській владі податків і виконання обов'язків;
- переконувати мирян покорятися розпорядженням державної влади;
- віддавати державній владі шану й почиті;

Конфронтація Церкви і радянської держави продовжилися і в період громадянської війни. На початку 1919 року правляча партія РКП(б) посилювала антирелігійну політику. Розрахунок будовався на повному і недовгому відмиранні церкви і релігії, що розцінювалися, як «забобони». Політики вважали, що їх може досить швидко здолати «цілеспрямована система виховання» та «революційної дії», серед іншого й насильницької. Згодом у радянській атеїстичній літературі цей період боротьби з Церквою одержав назву «бурі й натиску». Подібні погляди були офіційно зафіксовані в прийнятій у березні 1919 року на VIII з'їзді РКП(б) Програмі партії. По суті, в ній ставилося завдання тотального наступу на релігію, проголошувалося грядуще «повне відмирання релігійних забобонів» [7, с. 212].

Неминучість конфлікту впливала із тісного зв'язку Церкви з царським режи-

мом, частиною державного апарату якого вона сама була. А зміцнення нового ладу за задумом лідерів Радянської влади було поставлене в безпосередню залежність від повного знищення «буржуазної державної машини», невід'ємною частиною якої була Російська Православна Церква. Для кардинального вирішення проблеми конфлікту духовних і світських властей були необхідні принципово нові методи у сфері відкритої боротьби, яка викликає співчуття населення до пригнічуваної владою Церкви. Адже перша радянська спецслужба – Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем була створена як партійно-державний орган, який мав чітку установку на придушення ідейних суперників. У своїй діяльності надзвичайні комісії спиралися на послідовне проведення в життя класового пролетарського принципу. Грубо зневажаючи і без того мізерне радянське законодавство, ВНК без достатніх підстав затримувала і заарештовувала «представників буржуазії, духовенства, колишніх службовців царських установ та ін.» [14]. Правоохоронними органами Радянської Росії з жовтня 1917 року до кінця 1921 року було знищено більше 10 тис. представників духовенства і мирян, не рахуючи тих, хто був репресований за участь в Білому русі [3, с. 144].

Цим самим покладено початок розколу православної церкви.

Можна погодитися, що від часу прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (20 січня 1918 року) влада поступово сформувала необхідні органи для проведення церковної політики («ліквідвідділи»), розробила заходи втілення положень декрету, विकристалізувалися основні елементи моделі державно-церковних відносин. Основними складниками цієї моделі були: керівне ядро (структури РКП(б) і радянської влади); залучення органів НКВС – ВНК; використання засобів терору, гоніння і переслідування; створення спеціальних структур для вирішення «церковного питання» (мережа ліквідаційних комісій); підрив економічної могутності церкви; декретування («правовий» наступ); заохочення і підтримка роз-

колів у церковному середовищі; активне використання агітації і пропаганди; формування і закріплення у свідомості населення «образу ворога» тощо.

Проголошуючи відокремлення церкви від держави і декларуючи невтручання у церковні справи, влада жорстко обмежувала релігійну свободу громадян. Ця «діалектика» керівництва стала визначальною в державно-церковних відносинах 1920-1930-х років.

Дії правоохоронних органів сприяли встановленню нових стосунків між Церквою і радянською державою, які ґрунтувалися на принципі церковної аполітичності. Це змусило патріарха Тихона зробити заяву, в якій він підкреслив, що Російська Православна Церква має бути і буде єдиною соборною апостольською Церквою. І будь-які спроби залучити Церкву в політичну боротьбу, з якого б боку вони не робилися, мають бути знехтувані. Впровадження принципу аполітичності означало відокремлення церковної ідеології та діяльності від їх державних форм, відмова Церкви від подальшої підтримки тих сил, котрі протистояли державі, припинення конфронтації з політичною владою. За державою не признавалося права політичної регуляції внутрішньої діяльності Церкви.

Боячись зіткнення з правоохоронними органами, митрополит Сергій розпочав рішучу боротьбу з тими представниками духовенства, які прагнули повернути Церкву на дорогу боротьби з Радянською владою. У посланні пастирям і пастві від 29 липня 1927 року («Декларація 1929 року») він засудив церковних діячів, котрі продовжують конфронтацію з Радянською владою. «Нам потрібно не на словах, а на ділі показати, що вірними громадянами Радянському Союзу, лояльними до Радянської влади можуть бути не тільки байдужі до православ'я люди, не лише зрадники його, але й навіть ревновні прибічники його, для яких воно дороге як істина й життя зі всіма його догматами і переказами, зі всім його канонічним і богослужбовим устроєм» [6].

У Кримінальному кодексі РРФСР, упровадженому в дію постановою ВЦВК 22 листопада 1926 року, переслідування по-

рушень правил про відокремлення Церкви від держави отримало силу закону. Ці порушення тепер були державними злочинами і складали IV розділу особливої частини кодексу, випереджаючи за значущістю злочини проти життя і здоров'я громадян, майнові, господарські та військові злочини. Розділ «Порушення правил про відокремлення церкви від держави» містив такі статті:

- статтю 122. «Викладання неповнолітнім релігійних віровчень у державних або приватних навчальних закладах», що передбачало покарання до року виправних робіт;

- статтю 123. «Здійснення обманних дій з метою збудження забобонів...», за що призначалося аналогічне покарання з конфіскацією частини майна або штраф;

- статтю 124. «Примусове стягування збору на користь церковних і релігійних груп», що тягло за собою покарання до шести місяців виправних робіт або штраф;

- статтю 125. «Привласнення собі релігійними або церковними організаціями адміністративних, судових або інших прилюдно-правових функцій...», що передбачало санкції, аналогічні до статті 124;

- статтю 126. «Здійснення в державних і суспільних установах та підприємствах релігійних обрядів, а також розташування в цих установах будь-яких релігійних зображень», що спричиняло покарання у формі виправно-трудова робіт на строк до трьох місяців або штраф;

Остання, 127 стаття присвячувалася захисту прав віруючих: «Перешкода виконанню релігійних обрядів, оскільки вони не порушують громадського порядку і не супроводжуються посяганнями на права громадян» – передбачала виправно-трудова роботи на строк до шести місяців [12].

Вивчення архівних кримінальних справ, які стосуються цього періоду, свідчить, що державні органи притягували до кримінальної відповідальності громадян не за їх релігійні переконання, а за порушення конкретних норм, закріплених законодавчо, зазвичай за сумно відомою 58 статтею КК РРФСР 1926 року. Водночас дії цих осіб, які призвели до конфлікту з пра-

воохоронними органами, ґрунтувалися на їх релігійних переконаннях, незалежно від того, належали ці віруючі до православної Церкви чи до якоїсь секти. Релігійні принципи визначали неприйняття окремих вимог державної влади і багато віруючих були готові йти у відстоюванні власної релігійно-етичної позиції навіть на самопожертву. Організованість релігійних груп давала можливість об'єднатися значній кількості однодумців, а віра в пастиря усувала конформізм.

Правоохоронні органи СРСР вели боротьбу не лише з безпосередніми замахами частини віруючих на існуючий суспільний і державний устрій та протидією органам державної влади тощо, але й з такими видами релігійної діяльності, які зовні не мали безсумнівної загрози владі.

Основні втрати релігійні організації мали не в післяреволюційне десятиліття, а в період становлення авторитарного правління в СРСР, яке супроводжувалося масовими репресіями.

Безперечним є факт перетворення політичним керівництвом держави правоохоронних органів у знаряддя влади, вістря якого було спрямоване проти власного народу, а також підміни законності «політичною доцільністю», регенерація системи політичного розшуку та органів позасудової розправи на зразок середньовічної церковної інквізиції.

Виявити та заарештувати «сектантів і церковників» для правоохоронних органів було легкою справою, оскільки в переписному аркуші 1937 року, незважаючи на законодавче відокремлення Церкви від держави, фігурувало чітке питання про ставлення до релігії. Священики і віруючі служили улюбленим прикладом для виправдання тези про загострення класової боротьби.

Отже, як вказують вчені, до 1939 р. було остаточно зруйновано Римо-католицьку церкву і громади російських греко-католиків [2, с. 211 – 213]. Після Другої світової війни, греко-католицькі церкви були ліквідовані не лише в Західній Україні в межах СРСР, але й у країнах «народної демократії», зокрема Румунії, Словаччині, незначна

їх кількість залишилась у Польщі та Югославії [2, с. 338 – 339]. Не підлягає сумніву, що «самоліквідація» планувалася за участю вищого партійно-державного керівництва й була наслідком брутального втручання державних органів влади у справи церкви. Причому схема ліквідації була однотипною й включала створення «ініціативної групи» з числа греко-католицьких священиків, які вимагали приєднання до Православної церкви. Показово, що предстоятелі православних церков у країнах Східної Європи почасти обиралися з числа єпископів РПЦ.

Деяких змін релігійна політика держави зазнала в 1939–1945 роках. У відповідь на конструктивну позицію Церкви з мобілізації віруючих на відсіч ворогові, широку добродійну діяльність, підтримку державної влади держава дозволила знов відкрити для відправлення обрядів деякі з розорених раніше храмів. Була створена Рада у справах Російської Православної Церкви і Рада у справах релігійних культур при уряді СРСР.

Сучасні дослідження державно-церковних відносин у СРСР доводять, що державна політика радянського уряду після Другої світової війни щодо релігійних меншин спрямовувалася на їх ліквідацію. Вона скеровувалася переважно закритими (таємними) партійними постановами «посилити» і «покршити» атеїстичну роботу, виховання, пропаганду. Проте, кожна така постанова призводила лише до скорочення релігійних громад на місцях. Застосовувався жорсткий контроль за проведенням обрядів хрещення, вінчань, відспівувань померлих; вступаючими у духовні семінарії, заборонялося відвідувати храми особам, молодшим 18 років. До порушників застосовувалися адміністративні міри покарання за місцем навчання та проживання [4; 5; 9; 10].

З 1 січня 1947 року по 1 червня 1948 року у Радянському Союзі правоохоронними органами було заарештовано майже 2000 церковнослужителів усіх конфесій. Переважною більшістю серед них були православні священики.

Підпорядкування римо-католиків і греко-католиків Святому Престолу, орієнтація

протестантів різного конфесійного спрямування на закордонні центри значною мірою визначало їх долю в радянській державі. Феномен сергіанства став підставою для функціонування Російської православної церкви (РПЦ) в чітко окреслених межах й перетворення її в інструмент вирішення внутрішньо- і зовнішньополітичних потреб керівництва СРСР.

Римо-католицькі, іудейські, мусульманські, буддистські громади і протестантські конфесії в СРСР планомірно ліквідовувалися. Наприклад, у 1961 р. було здійснено облік усіх діючих на той час релігійних громад у СРСР. Виявилось, що функціонували 6486 незареєстрованих громад. У переліку не було православних. Серед опозиційних — адвентисти сьомого дня (АСД), буддисти, іудеї, євангельські християни-баптисти (ЄХБ), лютерани, молокани, мусульмани, старообрядці та католики. Рішенням місцевих рад у нелегальному становищі опинилися 66 (4,5%) католицьких громад.

Під заборону реєстрації потрапили адвентисти-реформісти (49 громад), Свідки Єгови (607), іоаніти (21), іннокентіївці (15), меноніти (128), п'ятдесятники (994), суботники (36), хлісти (47), особисті баптисти (32) [8, с. 122].

Взаємини між державою і релігійними організаціями стабілізувалися лише наприкінці 1964 року. На той час кардинальних змін у ставленні політичної влади до релігії не сталося. Антицерковна політика, по суті, була продовжена, змінилися лише її форми і методи. Тепер державну політику в релігійній сфері проводила Рада у справах релігій — новий орган, утворений у грудні 1965 року на базі Ради у справах РРПЦ та Ради у справах релігійних культур.

У 1966 році було опубліковано «Положення про Раду у справах релігій». Нова Конституція СРСР 1977 року в статті про свободу совісті нічого нового не передбачала, лише антирелігійна пропаганда була перейменована в атеїстичну. У зв'язку з чим, можна погодитися, що жорстке адміністрування поєднувалося з репресивними методами [1]. Щоправда, на відміну від сталінських часів, у наступні періоди вони мали локальний характер.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку

Отже, в цілому, оцінюючи державно-правове регулювання відносин влади та церкви, слід зазначити, що радянська держава здійснювала особливу політику щодо релігії і церкви, мета якої полягала в побудові безрелігійного суспільства. Виконання цього завдання сприяло законодавче обмеження діяльності церкви і репресії проти неї. Відбулося витіснення церковних інституцій з суспільного і громадського життя шляхом заборони освітніх установ — церковно-парафіяльних шкіл, духовних семінарій і академій, а також благодійних організацій, релігійних організацій для дітей, молоді, жінок; релігійного навчання і релігійних видань. Таким чином, радянська модель передбачала пріоритет (зверхність) держави над церквою й включення останньої в ідеологічну систему влади. Одночасно, правове поле діяльності церковних організацій обмежувалося їх культурною діяльністю.

Література

1. Бистрицька Е. Концептуальні засади розвитку державно-церковних відносин на території України в історичний період / Е. Бистрицька [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://centerculture.uagate.com/?p=624>
2. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану у контексті відносин Святого Престолу з Росією і СРСР (1878 – 1964 рр.) / Е. Бистрицька – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
3. Воронцов С. А. Правоохранительные органы. Спецслужбы / С. А. Воронцов. Ростов-на-Дону : издательство «Феникс», 1999. – 704 с.
4. Гура О. А. Політика Радянської держави щодо об'єднань та церков релігійних меншин в УРСР в 1944 – середині 1960-х рр. (на прикладі римо-католицьких та юдейських громад): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук / Олександр Анатолійович Гура. – К., 2012.
5. Загребельна Л. В. Конфесійне життя Рівненщини у 60-х – першій половині

АНОТАЦІЯ

Представлена стаття присвячена аналізу особливостей радянської моделі державно-церковних і правових відносин, з окресленням шляхів удосконалення концептуального підґрунтя у цій сфері й наданням висновків з історичного досвіду щодо формування моделей відносин держави та церкви в Україні. У підсумку зроблено висновок, що радянська влада здійснювала особливу державну політику щодо релігії і церкви, мета якої полягала в побудові безрелігійного суспільства, чому сприяло законодавче обмеження діяльності церкви і репресії проти неї, зокрема у вигляді заборони освітніх установ: церковно-парафіяльних шкіл, духовних семінарій і академій, а також благодійних організацій, релігійних організацій для дітей, молоді, жінок; релігійного навчання і релігійних видань.

SUMMARY

The presented paper analyzes the characteristics of the Soviet model of church-state-legal relations, describing ways to improve the conceptual frameworks in this area and providing conclusions from historical experience to build models of relations between the state and the church in Ukraine. As a result, it was concluded that the Soviet government carried out a special state policy toward religion and the church, the purpose of which was to build a non-religious society, helped by a legal restriction of the church and the repression against it, in particular in the form of a ban educational institutions: the parochial schools, theological seminaries and academies, as well as charitable organizations, religious organizations for children, youth and women; religious education and religious publications.

80-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук / Лариса Вікторівна Загребельна. – Острого, 2012

6. Известия ВЦИК, 19 августа 1927.

7. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. (1898–1986) : в 15 томах. / Егоров А. В., Боголюбов К. М. – М. : Политиздат, 1983. – Т. 2. (1917 – 1922). – 1985. – 606 с.

8. Одинцов М. И. Государство и церковь в России: ХХ век. / М. И. Одинцов. – М. : Луч, 1994. – 171 с.

9. Паніна Л. А. Християнські конфесії на Житомирщині в роки «перебудови» (1985 – 1991 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук / Л. А. Паніна. – Острого, 2010.

10. Скакун Р. Л. Євангельські християни святі сіоністи: історія соціальної організації та віровчення: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук / Р. Л. Скакун. – К., 2012.

11. Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и крестьянского правительства РСФСР (СУ). – М., 1918. – 287 с.

12. Уголовный кодекс РСФСР редакции 1926 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241189>

13. Церковные ведомости. – 1918 – № 11 – 12. – 281с.

14. Шапов Я. Н. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство 1917 – 1941. Документы и фотоматериалы / Я. Н. Шапов // Независимая газета. – 12 декабря 1996.